

РОЛЬ АРМІЇ У ФОРМУВАННІ НОВОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ В УКРАЇНІ (МЕТОДОЛОГІЧНІ ТЕЗИ)

У статті проаналізовано специфіку «армії» як суспільного інституту та її еволюцію в різні періоди історії людства, приділено особливу увагу розгляду функцій армії в національних державах та підкреслено її роль як інструменту виховання національної ідентичності.

Ключові слова: *армія, насильство, суверенітет, національна безпека, національна ідентичність.*

Svidlov Y. Role of army in the formation of the new national identity in Ukraine (Methodological proceedings). *In this paper the author analyzes the specific characteristics of Army as a social institute and its evolution in the different periods of Human history, pays attention to elucidate the functions of army in national states and exaggerates its role as the instrument of the education of national identification.*

Key words: *Army, violence, sovereignty, national security, national identity.*

На перший погляд, важливість армії у гарантуванні національної безпеки є настільки очевидною, що наукове дослідження на цю тему може лише слугувати підтвердженням цієї висхідної та самоочевидної тези. Тим не менш, драматичні події в історії України за минулий рік показали, чим може обернутися нехтування цією проблемою. Понад те, такі події, як анексія Криму та збройний конфлікт на Сході України, продемонстрували не тільки сумні результати цілеспрямованого руйнування Збройних сил України, але й плачевні наслідки відсутності концепції розбудови армії в контексті стратегії будівництва держави та формування української політичної нації. На превеликий жаль, в Україні не було й адекватної концепції довгострокового націобудівництва, місце якого займали тимчасові гасла про «вроінтеграцію» тощо.

I, на наше глибоке переконання, для того, щоб вдало провести військові реформи та сформувати дійсно сучасну українську армію, необхідно провести серйозну методологічну ревізію підходів стосовно сутності та еволюції феномену «армії» в контексті її взаємозв'язку з іншими політичними інститутами держави. Аналізуючи наукову літературу, присвячену дослідженню цієї проблеми, можна дійти парадоксального висновку про те, що є безліч робіт, присвячених історії воєн (згадаймо капітальну працю Г. Дельбрюка [1]), еволюції форм озброєння та військової техніки, історії зміни функцій різних родів військ, зміни військової стратегії та тактики тощо. Відома велика кількість робіт, присвячених більш глобальним філософським питанням війни та її місця у суспільному житті від Геракліта до Ніцше та Клаузевіца. (В цьому контексті важливо назвати фундаментальну роботу українського дослідника Г. Мандрагелі [2]).

Але при такому величезному масиві досліджень практично відсутня теорія «армії» як інституту, в якій визначається її специфіка порівнянно з іншими інститутами та спільнотами. Пояснимо висловлену думку. Уявімо собі суто «наївне» питання про те, чим відрізняється армія від озброєної юрби? Або від інших форм збройних формувань – повстанці, терористи, ополченці, озброєні бандформування, партизани, «поліція» як інший тип силових структур? Відповідей може бути досить багато, та наш сучасний досвід так званої «гібридної війни» продемонстрував, що всі ці питання не є штучними, оскільки не кожний експерт зможе відповісти в межах послідовної теорії, чим «зелені чоловічки» або сепаратисти Мотороли відрізняються від регулярних Збройних сил Російської Федерації.

Безсумнівно, від усіх цих питань можна відмахнутися та на емпіричному рівні пояснити, в чому полягають зазначені відмінності, але це не так просто зробити на рівні суто теоретичному, оскільки будь-які ознаки, які ми визначимо як сутнісні, тобто необхідні та достатні для визначення специфіки армії, будуть повторюватися і в інших типах «озброєних спільнот». У межах нашої статті ми не будемо детально описувати ці ознаки та займатися детальними розрізненнями, зупинимось лише на певних аксіомах. По-перше, спадає на думку, що «армія» зв'язана з

інститутом держави та виконує функції «легітимного насильства». По-друге, форми та структура армії залежить від ідеології цього насильства.

Наведені характеристики є, в принципі необхідними, але недостатніми, оскільки наявна певна кількість винятків, які виходять за рамки зазначених критеріїв. Наприклад, у Середньовіччі свої армії мали феодала, які, будучи васалами інших феодалів, на певних умовах могли надати їм свої загони для ведення бойових дій. Але така армія мала небагато спільних рис з централізованими бюрократичними армійськими структурами, які підпорядковувалися єдиному командному Центру (а саме такі армії виникли в Європі, починаючи приблизно з XVII – XVIII сторіч).

1) Армія як інструмент панування «Центру» над «Периферією» в стародавніх деспотіях.

Не будемо вдаватися до історичних деталей формування архаїчних інститутів царської влади, яка народилася з процесів об'єднання сільських общин для ведення господарства та їх подальшої «переструктуризації» з боку Центру та створення «вертикалі влади». Зазначені процеси мали місце практично у всіх східних деспотіях, де вони набули рис, типових для «річних цивілізацій» (Єгипет, держави Дворіччя). Означена структурна подібність дозволяє говорити про єдині системні механізми, завдяки яким відбуваються самоорганізації деспотичних держав.

Серед цих механізмів найважливішу роль відіграє гранична концентрація влади в руках деспота та легітимація цієї влади за допомогою релігії. Згідно з цією легітимацією земний соціальний порядок є віддзеркаленням небесного порядку (який набуває характеристик трансцендентного, як ознаки якісної відмінності між релігією та міфологією). Така обставина допомагає зрозуміти, чим є «Центр» у системі імперської репрезентації, підводить нас до розуміння природи Влади, яка відкриває себе зразу і у всій своїй повноті та яка й може розкрити себе тільки як **Влада Абсолютна**. На рівні соціальної взаємодії вона означає повну детермінацію соціального буття «згори» та повну відсутність зворотного зв'язку з «низом», «периферією». Іншими словами, ця модель є першою і найстрашнішою в історії моделлю «командно-адміністративної системи», в рамках якої єдиною комунікативною

формою між «Центром» та «Периферією» залишається форма *наказу*, обов'язкового для виконання внаслідок свого «боже-ственного статусу».

Зазначена обставина дозволяє зрозуміти сутність інституту армії в архаїчних деспотичних державах, яка вписується в загальну систему *воєнізації* всього суспільного життя, передусім, у систему воєнізації праці (трудова армія Троцького), де мало місце панування мобілізаційних технологій, безжальне використання та «експлуатація» людського ресурсу (як відомо, в Шумеро-Аккадському Царстві для виконання трудових операцій раби були розділені на загони з наданням їм мінімального пайку).

Таким чином, можна констатувати, що армія на державному рівні (на відміну від озброєного племені, яке виконує суто ситуативні завдання) народжується в річищі механізму централізованого насильства та необхідності жорстокого примусу як єдиної технології забезпечення суспільної Єдності та Порядку. Показовою характеристикою збройних сил того періоду була недиференційованість їх функцій. Інакше кажучи, армія була *машинною примусу та насильства* та не було різниці щодо напрямку її діяльності – назовні (перманентні війни, які вели давні царі) чи всередині країни (залякування та примус населення). Вояки такої армії виступали як гвинтики бездушної машини, і їхня діяльність не спиралася на будь-які «духовні» принципи (військові чесноти, патріотизм тощо). Свідченням цього є велика кількість найманців або рабів у військах стародавніх царів. (Наприклад, в Єгипті до складу армії входили нубійці та сирійці. 120-тисячна Армія асирійського царя Тиглатпаласара III налічувала досить незначну кількість корінних асирійців і також складалася з рабів завойованих народів).

2) «Громадянська модель» армії (Стародавня Греція та Рим). Як ми щойно зазначили, армія для архаїчних царств виступала інструментом граничного насильства, а війна – формою реалізації цього тотального та перманентного насильства. («Війна заради війни» – так характеризують безкінечні війни Ассирії сучасні коментатори). Інакше кажучи, функція насильства в цих моделях була первинною, а функція оборони від насильства – похідною та вторинною. На відміну від такої армійської парадигми, в Греції та Римі «армія» не була інструментом реалізації

тотального насильства, базувалася на певних *цінностях*, передусім – цінностях *громадянства* та ідеї *патріотизму*, тобто вірності своїй батьківщині.

Незалежно від того, чи йдеться про авторитарну систему Спарти, демократичний устрій Афін чи Римську Республіку, яка перетворилася на імперію, основу армії складали вільні громадяни, а не раби чи іноземці. (Понад те, варто акцентувати, що основу армії цих країн складав здебільшого «середній клас», оскільки воїн повинен був мати певний майновий ценз та мати певний статок, достатній, аби купити зброю. Це означає, що армія не мала регулярного характеру, а набиралася з самих громадян уразі екстремальних умов. Тобто всі громадяни мали бути воїнами, а всі воїни – громадянами. Тільки починаючи з реформ Гая Марія, які дозволили служити в римській армії бідним прошаркам [3], ця армія набуває регулярного характеру. Але ці реформи не відмінюють *громадянського* принципу, що лежить в основі цієї моделі армії та який живить воїнський *дух*. Цей дух почав зникати, як тільки в епоху занепаду Римської імперії переважну більшість її армії починають становити найманці).

Цей факт викликає низку наслідків, що суттєво відрізняє армії згаданого типу від армій древніх царств (незважаючи на зовнішню їх подібність). По-перше, наявність громадянських цінностей викликає появу певних етичних вимірів діяльності військово-службовця, для якого служба в армії, крім обов'язкового аспекту (який міститься в факті призиву та жорсткого покарання у разі спроби ухилитися від служби), містить аспект морального обов'язку та служіння, а також певних чеснот воїна, таких, як «мужність» та «військова доблесть» (грецькою «арете»). (Приклади таких чеснот в особах Марка Регула або Муція Сцеволи практично увійшли у масову свідомість як взірці військової етики).

По-друге, як причини військових конфліктів *приховано* існує деяка «раціональність», а не просто «війна заради війни», яка в перспективі викличе до життя концепт «інтересів». По-третє, у цих конфліктах завдання оборони починає превалювати над завданнями завоювання. На перший погляд, ця теза суперечить завойовницьким стратегіям Риму, але цю суперечність можна зняти, якщо зрозуміти ціннісну основу цих завоювань, яка полягає у

фундаментальному протистоянні «світу цивілізації» (з яким себе ототожнювали поліси Греції та Римська держава) та «світу варварства», який постійно загрожував цьому світові. Саме тому масштабні завоювання держав греко-римської ойкумени можна інтерпретувати як спроби поширити «світ цивілізації», прищепити «варварам» цивілізаційні основи, становлячи перші приклади колоніальних війн Нового часу.

3) Функції армії в епоху Середньовіччя. Певною мірою цей період можна вважати перехідним періодом від «централізованих армій» Древнього Світу до «централізованих армій» держав Нового часу. Незважаючи на те, що дуже складно стисло охарактеризувати цей період (враховуючи те, що ми не є воєнними істориками, а для нас важливим залишається лише виявлення певної *моделі* армії), ми спробуємо зробити це максимально спрощеним і доступним способом. Ключовим словом для характеристики такої моделі армії може бути слово «децентралізація», тобто відсутність регулятивної ролі держави у формуванні як військової інфраструктури, так і еволюції ідеологічно-ціннісних аспектів військової діяльності. Ця особливість пов'язана з васально-сеньйоральною системою організації суспільства, що значною мірою ускладнювало як суспільну інфраструктуру, так і алгоритм управління армією під час бойових дій.

Як відомо, така система означала відсутність регулярної армії, замість якої мали місце численні загони-дружини, підпорядковані сеньйору. У разі необхідності ці загони збиралися до купи та виступали єдиною армією під формальним керівництвом короля. Але в реальності васали підпорядковувалися своєму сеньйору, що суттєво ускладнювало командування військами.

Іншим виявом зазначеної децентралізації був розквіт лицарства як порівняно автономних бойових одиниць з певним етичним кодексом. Лицарі об'єднувалися в ордени, які базувалися на цінностях віри, а не на географічному походженні. Організація таких військових операцій, як *хрестові походи*, означала пріоритет корпоративної (лицарської) ідентичності над ідентичністю державно-територіальною, яка в ту епоху також мала дуже розмиту структуру. Прикладом такої розмитості може слугувати так звана Священна Римська Імперія, яка існувала майже тисячу

літ (формально вона закінчила своє існування у 1806 році внаслідок наполеонівських війн) та до складу якої входили Німеччина, Північна та центральна Італія, Голландія, північні регіони Франції та Чехія.

Формально це утворення вважалося продовженням традиції Римської Імперії та Імперії Карла Великого, проте за фактом управління зазначеним конгломератом було вельми ускладненим. Єдиним об'єднуючим началом цього конгломерату було католицтво, але його наявність забезпечувала лише опосередковане керівництво збройними силами. Сьогодні ми не маємо можливості детально розглядати цей феномен, засвідчимо лише той факт, що за багатовікову історію хвилі децентралізації змінювалися спробами централізації. Але все ж таки треба зазначити, що тенденції до централізації чітко виявлялися на регіональному рівні, формуючи майбутні національні держави.

У сфері організації військової справи прикладом такої централізації можуть бути військові реформи у Франції в середині XV сторіччя, згідно з якими французький король створював армію не через посередництво васалів, а безпосередньо, що зробило управління армією набагато ефективнішим та принесло багато військових перемог. Таким чином, прикметами тенденції були: а) падіння ролі лицарства та збільшення ролі піхоти, б) централізація управління армією, в) створення постійної армії на основі «суворо регламентованих відносин». Саме на ці принципи перейшли основні європейські держави у XV – XVI сторіччях. Не вистачало тільки потужної ідеології для закріплення нового централізму та формування дійсно нової моделі армії. Вона з'явилася лише після 1648 року, в період формування «національних держав» та формування на їх основі нової ідентичності.

4) Армія в національних державах. Як уже зазначалося, ми не маємо змоги в рамках цієї статті зробити детальний аналіз становленню нового типу державності за назвою «національна держава», який почав створюватися після Вестфальського миру 1648 року, що завершив виснажливу Тридцятирічну війну. Не вдаючись до подробиць цього миру, зазначимо, що він закріпив *територіальний принцип державності*, замість імперського, релігійного та династичного. По-друге, він висунув поняття

суверенітету як основного ідеологічного забезпечення зазначеного територіального принципу. Це базове поняття означало, що територія держави є непорушною для зовнішнього втручання, а в межах цієї території «суверен» може встановлювати правила життя на основі засад права та «загальної волі».

Як відомо, «сувереном» як представником такої загальної волі спочатку виступав Верховний Правитель (монарх) з необмеженими повноваженнями (теорія Т. Гоббса), яку потім змінила теорія Народу, який є вищим носієм цієї волі та істинним джерелом будь-якої влади (теорії Дж. Лока та особливо Ж.-Ж. Руссо). На перший погляд, ми викладаємо ази політологічної теорії, але, виходячи з цих нібито простих речей, необхідно зрозуміти походження нового типу ідеального Суб'єкта – Нації та з'ясувати роль армії у формуванні цього Суб'єкта та принципово нові *функції* армії за цих умов, порівняно з попередніми етапами еволюції зазначеного інституту.

Отже, абстракція Нації, яка й дала назву згаданому типу державності («національна держава»), тісно пов'язана з єдністю «населення» та «території», але не тотожна їм як певна *трансцендентна сутність*. Про цю особливість писали такі сучасні автори, як М. Хардт та А. Негрі, які небезпідставно вважали, що поняття «нації» розвивалося на основі абсолютистської монархічної держави: «Духовна ідентичність нації, а не божественне тіло короля тепер уособлювала територію і населення в значенні ідеальної абстракції. Точніше, реальні території та народи тепер вважалися продовженням трансцендентної сутності нації» [4, с. 98].

Другий важливий аспект Нації полягає у тому, що пасивні піддані імперій та новітніх монархій трансформуються у активну та свідому спільноту *громадян*. Тобто, ідея «громадянства» знову виникає в суспільній свідомості, але, на відміну від Греції та Риму, вона спирається на суттєво інші передумови – на передумову «рівності» (Античність не знає ідеї рівності як регулятивної), прав та свобод особистості (в античній ідеї громадянства домінує не стільки ідея прав, скільки ідея обов'язків, хоча пізні римські теорії певною мірою містили зародки ідеї «природного права», яке склало сутність новоевропейського розуміння), її основних «інтересів» тощо. І, безумовно, античні моделі політичного Буття

не знали ані концепту «Нації» (як об'єднуючого принципу «спільноти громадян»), ані ідеї суверенітету.

І тут ми знову опиняємося перед питанням про місце армії в державі згаданого типу. Ми беремо на себе сміливість дати визначення армії в зазначеному контексті, яке має такий вигляд: **«Армія в національній державі є основним інструментом забезпечення принципу суверенітету, його Гарантом»**. Незважаючи на простоту цього визначення, ми можемо зафіксувати важливі наслідки в розумінні її функцій, які ми можемо узагальнити таким чином:

а) у національних державах армія зорієнтована переважно не на принцип територіальної експансії (як в імперії), а на **захист** існуючих територіальних меж держави (або, простіше кажучи, «кордонів»).

б) Функція цього захисту полягає у гарантуванні «безпеки», яка за умов національної держави дістає назву «національна безпека». Останній концепт також нерозривно пов'язаний з принципом суверенітету, збереження якого видається фундаментальним «національним інтересом». Таким чином, **уперше в історії** розуміння армії невіддільне від таких понять, як Нація, Суверенітет, Національний Інтерес та Національна Безпека.

в) Важливо зафіксувати ще один момент нового образу армії в державах національного типу – її перетворення з більш-менш технічного інструменту реалізації Влади в **політичний інститут**, який, поряд з іншими політичними інститутами, контролюється сувереном (Народом-Нацією). (Політична основа армії добре видна на прикладі суто «політичного» визначення природи війни, даного Клаузевіцем, яке стало класичним та хрестоматійним).

г) Соціальна основа армії національної держави полягає у її комплектації виключно громадянами (представниками «нації») країни, у мінімізації в ній наявності іноземців та практичного скасування «інституту найманців». Армія стає «народною» в тому сенсі, що її кістяк складається в основному з селян (як найбільш масової верстви населення та носіїв «народного духу»).

Нарешті, необхідно назвати ще один пункт стосовно ролі армії, який є унікальним порівняно з попередніми типами армій. Армія є не тільки інститутом гарантування «національної безпеки», але й інструментом формування **національної ідентичності**. Причому

Йдеться не просто про те, що армія використовується у поверхово пропагандистських цілях задля виховання «патріотизму», а зазначена функція є набагато глибшою – Нація створюється, за словами сучасного французького політолога Е. Балібара, завдяки наявності «мережі апаратів та «повсякденних практик» [5, с.109]. Саме наявність таких апаратів створює ситуацію, за якої «зовнішні кордони» стають водночас «внутрішніми кордонами» (І.Г. Фіхте «Промови до німецької нації», 1808 рік) та виникає спільнота, яка започатковується «національною державою».

Про які «апарати» йдеться у висловлюванні Е. Балібара? Один з цих апаратів є Школа, яку вчений називає «народним інструментом» формування національної ідентичності, який задає мовні параметри спільноти (в імперіях, як зазначає Балібар, народи жили майже в паралельних світах, чії мови не пересікалися) та первинні ідеологічні параметри національної ідентичності або «національної ідеології». Вчений не називає армію другим інструментом вироблення *Natio Nationalis*, але інший видатний соціальний мислитель сучасності І. Валерстайн (до речі, співавтор Балібара у цитованій роботі) у своїй фундаментальній роботі «Аналіз світових систем та ситуація у сучасному світі» акцентує роль армії поряд зі системою освіти у процесі формування Нації.

Зокрема, він надає чітку формулу «націотворчої» функції Армії: «Великими інститутами, що об'єднують народ, була система освіти та збройні сили, насамперед у країнах серцевини. Початкова освіта стала обов'язковою, в багатьох з них обов'язковою стала і військова підготовка. Школа і армія вчили мові, громадянському обов'язку та національній лояльності» [6, с.175 – 176]. (Підкреслено нами – Автор).

Прикладів ролі армії у процесі створення нації можна наводити чимало. Так, війна за Незалежність Сполучених Штатів з Великобританією виступала на просто інструментом державного відділення США від Британської корони, але могутнім катализатором створення саме американської національної ідентичності, власне «американської нації». Тут показовим є те, що на етнічному рівні ця нація нічим не відрізнялася від англійців (індіанці та чорношкірі до неї тоді не входили). У них була також одна мова та ідеї «Декларації прав людини та громадянина» були вперше

сформульовані англійськими мислителями. Тому виникає питання, чим же американці відрізнялися від британців? І ми не зможемо знайти відповідь на це питання без урахування фактора війни та американських Збройних сил, які спочатку формувалися з місцевих ополченців, а потім перетворилися на повноцінну та переможну армію. Саме ця боротьба за власний проект держави (проект вільних громадян, а не підданих короля) і створила нову формулу ідентичності, яка дозволила американцям усвідомити себе як «інших» по відношенню до англійців.

Ми можемо наводити багато аналогічних прикладів, але брак місця спонукає нас привести теоретичні роздуми у відповідність до сучасних українських реалій. Передусім треба зазначити, що за 23 роки незалежності Україна не змогла створити повноцінну національну державу, альтернативи якої, на нашу думку, у неї просто не було. Всі розмови про те, що в епоху глобалізації час національних держав давно минув та «вестфальський світ» навіки пішов у минуле, не витримують критики, оскільки, незважаючи на інтеграційні процеси, «національна держава» і нині залишається основною одиницею диференціації світової спільноти та основним Суб'єктом у міжнародних відносинах.

Звідки впливає думка про безальтернативність будівництва національної держави? Якщо згадати історію, то можна побачити, що друга хвиля націоналізації в Європі («весна народів») відбулася в рамках імперій, передусім Австро-Угорщини. Остаточний розпад цієї імперії і спричинив появу відповідних національних держав на її території. Аналогічна ситуація (хоче і в значно менших масштабах) відбувалася і після розпаду Російської Імперії, коли незалежність здобули Польща та Фінляндія. Відповідні процеси мали відбутися і на теренах колишнього СРСР, тим більше, що національні республіки, які склали це утворення, були практично готовими національними державами. За деякими винятками, на місці радянської імперії утворилися національні держави європейського типу (передусім, йдеться про країни Балтії). Дещо інший сценарій відбувся в країнах Середньої Азії, де сформувалися східні авторитарні режими, чия належність до національних держав потрібно критично аналізувати.

Стосовно Росії можна зазначити, що вона, за визначенням, не може бути в суто етнічній основі національною державою і успадкувала імперський сценарій своєї подальшої еволюції, в той час як Україна взяла курс саме на формування національної держави. Але, як ми щойно зазначили, вона не змогла повністю здійснити цей проект, частково залишаючись «уламком радянської імперії». Ми не будемо зараз докладно зупинятися на економічних та політичних причинах буксування цього процесу, оскільки це потребує детального та поглибленого аналізу. Зупинимось лише на діяльності основних інструментів створення національної ідентичності, про які писали Е. Балібар та І. Валерстайн. І якщо в системі освіти були здобуті певні успіхи, то військове будівництво зазнало нищівного краху. Армія не виконала своїх функцій формування української нації, оскільки за умов штучного заниження її авторитету, її систематичного розвалювання вона і не змогла цього зробити.

Абсолютно хибний курс на те, що захист українських кордонів передовіряється зовнішнім агентам (Будапештський меморандум), закріплення позаблокового статусу на тлі деградації власної армії та уявлень про те, що Україні ніхто не загрожує – всі ці фактори не тільки призвели до втрати суверенітету України над частиною своїх територій, але й практично вивели армію серед числа інститутів, яким належить вирішальна роль у формуванні нової національної спільноти.

Військовий конфлікт на Донбасі (а по суті, прихований конфлікт України з Росією) означає конфлікт двох цивілізаційних проектів – проекту імперського та проекту національного. І народження армії, яка за умов бойових дій відвойовує незалежність України, надає шанс відродити не просто авторитет армії, яка захищає країну від зовнішнього нападника, але й націотворчі можливості Збройних сил України, відродити функцію армії як *політичного інституту національного виховання*. За це говорить факт величезної підтримки армії з боку населення України (свідченням чого є волонтерський рух), вибух українського патріотизму та бажання назавжди вирватися з імперського минулого на простір формування повноцінної нової політичної нації. Однак подальший розвиток цієї тенденції залежить від успіхів військового будівництва та посилення здатності української армії

встановити дійсний суверенітет на українській території та захистити цей суверенітет. А запорукою цих успіхів повинне стати усвідомлення того, що ставки є фантастично високими, що військове будівництво за екстремальних умов є синонімом будівництва української нації.

---

1. Дельбрюк Г. История военного искусства в рамках политической истории в 4-х томах / Г. Дельбрюк. – Спб.: 2001.

2. Мандрагеля В. А. Причины та характер воєн (збройних конфліктів): філософсько-соціологічний аналіз / В.А. Мандрагеля. – К.: Видавництво СУ, 2003. – 570 с.

3. Меркулов И.В. Реформа Гая Мария (социально-политические проблемы реформирования позднереспубликанской армии Рима / И. В. Меркулов: Автореферат. Специальность – 07.00.03. – Военная история. – Волгоград, 2010.

4. Хардт М., Империя / М. Хардт, А. Негри. – М.: Праксис, 2004. – 238 с.

5. Балибар Э. Нация как форма: история и идеология / Э. Балибар // Балибар Э., Валлерстайн И. – Раса. Нация. Класс. Двусмысленные идентичности. – М.: Логос, 2004. – С. 98 – 124.

6. Валлерстайн И. Конец какой современности? / И. Валерстайн // Анализ мировых систем и ситуации в современном мире. – Спб.: Изд-во «Университетская книга», 2001. – С.166 – 187.